

Toronyi Zsuzsanna

Debóra a Wesselényi utcában – A magyar zsidó hősi halottak emlékműve*

A „lelet”

A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében őrzünk egy nőalakot ábrázoló gipszmacsettet, amelyet a Pesti Izraelita Hitközség ajándékozott a gyűjteménynek 1933-ban. A lépcsőzetes trónuson támaszkodó alak fején koronát vagy sisakot visel, amely alól hosszú fátyol borul a vállára. Ruházata hosszú, enyhén bővülő, a ruha alján bordűrös díszítéssel, csípőjére csúsztatott hangsúlyos övvel. Jobb kezében pajzsot tart, bal kezét takarja a fátyol. Az ajándékozásról szóló híradás az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyvében jelent meg: „Róna József hősök emlékének három tervezete, gipszmodell” szöveggel.¹ Nem tudjuk biztosan, hogy kit ábrázol a szobor, de ruházata és analógiái² alapján talán Hungária allegorikus alakja lehet. Vagy talán Debóra, a bibliai prófétanő, aki a Sisera elleni harcban összefogta Izrael hadait. Róna mindkettőt tervezte, de végül egyik sem készült el.

Róna József és a Zsidó Múzeum

Róna Józsefnek nem ez volt az első műve a múzeum gyűjteményében, hiszen a múzeumot alapító és fenntartó közösség szemléletében fontos volt személye és karrierje, és a művei által közvetített tartalom is. Egyike az első zsidó művészeknek Magyarországon, akinek sikerei éppen akkor szöktek szárba, amikor a zsidó művészet

* A tanulmány az OTKAK 143231-es számú, *Zsidó identitások Magyarországon a 18. század végétől 1918-ig* című kutatási projektben készült.

¹ Igazgatósági jelentés. Előterjesztette Dr. Munkácsi Ernő titkár, a Múzeumegyesület 1933. évi június hó 29-én tartott közgyűlésén. In SZEMERE 1933: 309–319.

² Például Zala György: *Szabadság-szobor Hungária alakja*. Arad, 1890. Lásd BORBÁS 1999.

1. kép. Róna József: Hungária / Debóra próféta nő alakja – szobormásolat
(Hősi emlékmű tervének részlete, Hungária vagy Debóra alakja lett volna)

Budapest, 1927 (Gipsz, alapja: 41 × 19 cm, magassága 40 cm)

Pesti Izraelita Hitközség ajándéka, 1933. Eredeti leltári száma: 2129)

Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár 65.1140

létéről-mibenlétéről folyó diskurzus megjelent az integrálódó magyar zsidóság ugyan szűk, de publikációin keresztül jól látható körében. Róna ebben a diskurzusban a pozitív hős, aki úgy tudott művésszé válni, és a korabeli magyar társadalom számára fontos, ikonikus műveket létrehozni, hogy közben nem keresztelkedett ki, és amint a zsidó sajtóban róla megjelent cikkek hangsúlyozták: egész életében kötődött a zsidósághoz, aminek művészetében is nyoma volt.

„De van valami, ami talán szokatlan és megható, egy egész világban élő művész munkatermében: az egyik karosszékben tálesz és Imaszíjak. Róna József, a nagy magyar szobrászművész buzgó hitű zsidó, aki vallásának nemcsak szellemét, de külsőséges szokásait is tiszteletben tartja, gyakorolja.”³

³ *Egyenlőség*, 1927. augusztus 20. 9.

Róna József már a múzeum alapításának évében, 1910-ben két szobrának gipsz-makettjét⁴ adományozta a gyűjteménynek, amelyeket a 180. sorszámon leltároztak.⁵ A múzeumot létrehozó közeg fontos publikációs felülete, a *Múlt és Jövő* zsidó irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai havi folyóirat 1922 és 1944 között Róna 19 művéről közölt reprodukciókat.

Róna József Rosner Simon és Krausz Netti fiaként született 1861-ben, az akkori-ban még közel 1000 fő-t számláló jelentős dunántúli közösségben, Lovasberényben. A helyi zsidó iskolában hamar kiderült, hogy a tanulásnál jobban kedveli a kétkezi munkát, ezért asztalosinasnak állt, de az iskolai évek és a bibliai tanulmányok nem múltak el nyomtalanul. 18 éves korában ösztöndíjjal Bécsbe ment szobrászatot tanulni, majd első jelentősebb szobrával elnyert egy római ösztöndíjat. Hazatérése után a millennium lázában élő, rohamosan fejlődő Budapesten sok megrendelést kapott: köztéri szobrokat és épületdíszeket is, hiszen ebben a korszakban a középületek, de a magánházak homlokzatait is gyakran díszítették szobrászati alkotásokkal. Műveivel találkozhatunk a Magyar Nemzeti Bank, a Kossuth téri Kúria, a Vigszínház, a Szülészeti Klinika, a Királyi Palota és jó néhány körüti és Andrássy úti épület homlokzatán. Az ő szobrai jelenítik meg a magyar történelem alakjait a Parlament kupolacsarnokában és számos városban, közterületeken. Az ő alkotásai révén idézheték fel a város lakói Erzsébet királyné, Kálmán herceg, Zrínyi Miklós és Kossuth Lajos alakját. 1900-ban került a budai várba az eredetileg Zentára tervezett Savoyai-szobra.⁶ 1904-ben Kolozsvári Márton és György Sárkányölő Szent György-szobrának másolatát (amelynek eredetije Nagy Lajos király ajándékként Prágába került) a város kérésére Róna bronzöntő műhelyében készítették, a ma Kolozsvár főterén álló szobor így szintén kapcsolódik hozzá. A két világháború közötti időszak történelmének szimbolikus története Róna Rozsnyón állított Kossuth-szobrának sorsa. A helyi szoborbizottság kérésére a művész miskolci Kossuth-szobrának másolatát készítette el, és ezt avatták fel 1907-ben. A szobrot mint a magyar hazafiság egyik jelképét még a trianoni békeszerződés aláírása előtt, 1919-ben ledöntötték, helyére, az eredeti talapzatra Milan Rastislav Štefánik csehszlovák politikus szobra került. 1938-ban, amikor az első bécsi döntés következtében Rozsnyó visszakerült Magyarországhoz, felkérték Rónát, hogy hozza rendbe a megsérült szobrot, majd 1939 nyarán hatalmas ünnepség keretében újra felavatták. A magyar történelem szinte jellegzetes fonák-sága, hogy a zsidó hitéhez hű művész ekkor már a második zsidótörvény értelmében

⁴ Róna József: *József és Putifárné*. 1/10-es gipsz-makett. MZsML 65.1136; Róna József: *Zsuzsanna és a vének*. MZsML 64.2136.

⁵ A múzeumi leltárról és az azonosítás problémáiról lásd TORONYI 2022.

⁶ Ennek történetéhez lásd PEJIN 2016.

másodrendű állampolgárnak számított. Miközben hazafias szólammal és katonai parádéval újjáavatták Kossuth-szobrát Rozsnyón, ő az OMIKE művésziskolájában a zsidótörvények miatt hátrányos helyzetbe került művésznövendékeket tanította. Róna 1939. december 31-én hunyt el, temetésén a zsidó közélet prominensei mellett a művészeti élet képviselői méltatták munkásságát.

Az I. világháború emlékezete

A háborús emberveszteség s a galíciai front összeomlása után a keleti országrészekből az ország belsejébe menekülő galíciai zsidóság megjelenése felkorbácsolta az évtizedek óta szunnyadó antiszemita hangulatokat.⁷ Hiába emelte fel szavát a káros tendenciák ellen a korszak jelentős írója, Kosztolányi Dezső⁸ vagy a miniszterelnök Tisza István.⁹ Az antiszemita propaganda különösen bántó, állandóan visszatérő súlyos vádja a zsidók háború alatti magatartását érintette: a zsidókat hazafiatlansággal, a háborús kötelességek alóli kibújással vádolták. Erre válaszul tiszasülyi Polnay Jenő¹⁰ vezetésével már 1916-ban létrehozták a „Magyar Zsidó Hadi Archivumot”, amely a zsidó háborús hősök nevét és tetteit jegyezte fel, és amely folyamatosan közölte tényeit a zsidó felekezeti lap, az *Egyenlőség* hasábjain. E gyűjtemény létrehozóit elsősorban politikai célok vezérelték, az ekkoriban megerősödő antiszemita hangokra kívántak apologetikus választ adni, majd a gyűjteményre alapozva megjelentették *A Magyar Zsidó Hadi Archivum almanachját*,¹¹ amely az első világháborús zsidó katonák adatait tartalmazza.¹² A gyűjtést a háborút követően is folytatták, 1921 őszén kérdőívet küldtek szét az országban, amelyen a hősi halált haltak, az eltűntek, a foglyok, a sebesültek és a rokkantak adatait gyűjtötték össze.¹³ Ennek a névgyűjtésnek a történelmi dokumentáción kívül két másik közvetlen haszna is volt: egyrészt jogi bizonyítékként mutatták be az Avarffy–Szabolcsi-perben, másrészt ez a névgyűjtés

⁷ Az utolsó antiszemita hullám Magyarországon a tiszaszlári pert (1882–1883) követte. A per, amelyben a védelmet br. Eötvös József látta el, a zsidók felmentésével végződött, de az antiszemita pártok, nézetek megerősödését hozta magával. Részletesen lásd KÁDÁR–VÁGI 2013.

⁸ *Egyenlőség*, 1916. augusztus 26. 1–2. Idézi SZABOLCSI 1993.

⁹ *Egyenlőség*, 1916. november 11. 1. Idézi SZABOLCSI 1993.

¹⁰ Polnay Jenő (1873–1963) közgazdász, vállalatigazgató, a Friedrich-kormányban közlélelmészési miniszter 1919. augusztus 7–15. között. BÖLÖNY 1978.

¹¹ HEVESI 1916.

¹² *Múlt és Jövő*, 1915. március. 114–115.

¹³ A kérdőívek ma a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár őrizetében, a II-6-1-3 jelzeten vannak.

képezte volna az alapját az 1920-as években tervezett hatalmas zsidó hősi emlékműnek is, amelyet Róna József tervei alapján kívántak megvalósítani.

1921 januárjában Avarffy Elek képviselő *Néhány szó a galíciaiakról és egy kis statisztika* címmel erősen antiszemita élű cikket jelentetett meg a *Nemzeti Újságban*, azt állítva, hogy a zsidók létszámarányukhoz képest kevesen vettek részt a háborúban, és nem annyi hősi halottat sirathatnak, amennyiről a tudósítások szólnak. Egy héttel később, január 15-én az *Egyenlőség* vezércikkben cáfolta Avarffy állításait, de a cikke nyomán előbb hosszás sajtóvita, majd elhúzódó sajtóper kezdődött, amely a Kúria 1923. június 20-án kelt ítéletével végül az *Egyenlőség* főszerkesztőjének, Szabolcsi Lajosnak adott igazat. Nagy szerepe volt ebben az összegyűjtött kérdőíveknek, amelyeket Szabolcsi visszaemlékezései szerint két hatalmas bőröndben hitközségi alkalmazottak cipeltek be a tárgyalásra.¹⁴ A per ugyan végül igazolta a zsidó közösség hősiességét és háborús emberveszteségét, de mégis hosszú időn keresztül tematizálta az erről folyó közbeszédet, és állandó védekezésre, a háborús részvétel igazolására kényszerítette a zsidó közösséget, amelynek egyik eszköze az emlékmű-állítás lett.

Emlékművek

Az adatgyűjtésen túl a háborús hősi halottak emlékének megörökítését szolgálták a hősi parcellák a temetőben, az emléktáblák és az emlékművek is. Ennek zsidó kontextusban nem volt hagyománya, hiszen az I. világháborúig zsidó katonák csak az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc során vettek és vehettek részt harcokban, válhattak a haza hősi halottaivá. Emléküket kiemelten kezelte az 1910-ben alapított Magyar Zsidó Múzeum, történetük állandó hivatkozási alappá vált az emancipációs küzdelmekben, de emlékművet nem emeltek számukra. 1911-ben, amikor felszámolták a régi Váci úti zsidó temetőt, és a hamvakat átszállították a Kozma utcai zsidó temetőbe, Lajta Béla tervei alapján közös, jelképes síremlékük készült,¹⁵ de ennek sem mérete, sem elhelyezése nem kiemelt; a többi sír között, szinte semleges helyezették el a Váci útról átszállított sírok között.

Az I. világháborút követően azonban Somfay Örs számítása szerint 21 zsinagógában helyeztek el a hősi halottak nevét felsoroló táblát,¹⁶ és az összes ismert és vizsgált

¹⁴ SZABOLCSI 1993: 318.

¹⁵ Köztérkép 23455.

¹⁶ SOMFAY 2012: 206.

2. kép. A szegedi zsidó hősök emlékműve az avatási ünnep után

(Ismeretlen fényképező felvétele, Szeged, 1933. október 29.

Fekete-féhér fénykép, 11,5 × 8 cm)

Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár F66.194

emlékmű (3556 db) közül 34-et alapítottak zsidó intézmények.¹⁷ A nagyobb városokban élő közösségek a temetőben, a zsinagógában vagy esetenként a zsinagóga előtti téren helyezték el a megemlékező jeleket. Ezek az emlékművek egyrészt a minden vallási vagy kisközösségi hagyományban a kollektív emlékezetet és a csoportkohéziót alakító, fenntartó és erősítő, a halottak közös emlékezetének megőrzését segítő emlékezhelyek,¹⁸ másrészt a magyar hazafiság kifejezésének eszközévé is váltak. Az emlékművek szimbolikus sírhelyként is szolgálnak, amint arra az orosházi Chevrá Kadisa (Szentegylet, azaz eredetileg a halottak rituális eltemetésével foglalkozó zsidó intézmény) az ottani emlékmű létesítését indokolta: „hogy ide járjanak ehhez az emlékműhöz imádkozni távol nyugvó hősi halottjukhoz azok, akik sírjukhoz nem mehetnek.”¹⁹ Az emlékmű felavatása ennek megfelelően gyászistentisztelet keretében történt, vallási-rituális eseménnyé, kvázi temetéssé emelve az avatást.

¹⁷ SOMFAY 2012: 143.

¹⁸ NORA 1999.

¹⁹ Köztérkép 24862.

Szegeden a belvárosban álló régi zsinagóga bejárata melletti falakra 1924-ben helyezték el a sisakkal, karddal és babékoszorúval díszített, a hősi halottak nevét megörökítő táblákat.²⁰ Kilenc évvel később a magyar királyi szegedi 5. honvédegyesdandár és a Szegedi Zsidó Hitközség közös kezdeményezésére a jóval kisebb nyilvánosságot biztosító zsidó temetőben Tardos-Taussig Ármin tervei alapján hatalmas, szarkofágformájú emlékművet építettek.²¹

1933. október 29-én, az emlékmű avatásán Löw Immanuel szegedi rabbi mellett dr. vitéz Shvoy Kálmán vegyesdandár-parancsnok tartott beszédet – ez utóbbi nagy politikai vihart és sajtópolémiát okozott.²² Budapesten a többi hitközséghez hasonlóan a központi temetőben (Kozma utca 6.) állították fel az I. világháborús emlékművet, egy közel 10 méteres, hatalmas kardmotívummal, sisakkal és turulmadárral díszített obeliszket, amelyen az „Első világháborúban elesett hőseink dicső emlékére” felirat olvasható, de az elesettek nevei nem. Ez az emlékmű betöltötte kegyeleti és politikai feladatát is, helyszíne lett az éves megemlékezéseknek.²³ A magyar zsidó háborús hősök központi nagy emlékművének terve a Dohány utcai zsinagóga környezetének rendbetétele kapcsán merült fel.

Helyszín

A terület története a 19. század közepéig nyúlik vissza. A Dohány utcai zsinagóga megépítésekor (1859) a Wesselényi utca csak a Síp utcáig tartott, a Dohány utcában zárt beépítésű ház sor állt. A Wesselényi utcát a millenniumi városfejlesztés keretében (1895) vezették ki a Károly körútig. Ekkor bontották le a zsinagóga melletti házakat, köztük Theodor Herzl (1860–1904) – a politikai cionizmus megalapítójának – szülőházát is. Az eredetileg a feltörekvő pesti zsidó közösség reprezentatív épületének szánt zsinagóga – a szomszédos épületek nélkül – 20 méteres tűzfallal „nézett” a város felé 1895-ben. A „hatás” nem lett jobb azután sem, hogy hamarosan bódésor épült a fővárosi kezelésben lévő üres telken. A hitközségi székház (Síp utca 12.), a zsidó elemi lányiskola (Wesselényi utca 7.) és a Dohány utcai zsinagóga által közrefogott telek beépítésének szándékát a hitközség 1906-ban bejelentette a fővárosnak. Megszerzése érdekében feladták az 1893-ban zsinagógaépítés céljára ingyen átengedett hatteleknyi, a Szalay, a Szemere, a Markó és a Koháry utca által határolt

²⁰ Tardos Taussig Ármin tervei alapján, 1924. MZsML Fo1.368, valamint Köztérkép 12607.

²¹ Köztérkép 18080.

²² Erről lásd GLÄSSER – GLÄSSERNÉ NAGYILLÉS 2015: 103–118.

²³ *Pesti Hírlap*, 1931. június 2. 5.

területet Lipótvárosban. Korábban itt hatalmas, kupolás zsinagógát szándékoztak építeni, de 1907-re a hitközség belátta, hogy „nagy szükséglet egy nagy templomra a Lipótvárosban fenn nem forog”,²⁴ s ezért a hitközség számára jóval fontosabb Dohány utcai telekre cserélték el ezeket. A Dohány utcai telken az ekkori tervek szerint adminisztratív épületet és kisebb zsinagógát építettek volna, és erre bővítették volna a telek végében már álló hitközségi lányiskolát is. Az elfogadott tervek értelmében a zsinagóga melletti részt parkká kellett bővíteni. Ebbe a parkba, a Dohány utcai zsinagóga Wesselényi utcai oldalára álmodta meg a Pesti Izraelita Hitközség vezetősége az I. világháborús hősök monumentális emlékművét.

Az emlékmű

A terv 1925 tavaszán, rövid hitközségi hírben lett publikus,²⁵ amikor már az alapkövetélt is bejelentették. Egy hónappal rá az *Egyenlőség* hosszú cikkben²⁶ mutatta be a tervezett művet, amely a korabeli főváros második legnagyobb közterületi műalkotása lett volna a Hősök tere után: 19 méter hosszú és 12 méter magas. Az emlékmű közepén magas oszlopok között a magyar címer mellett két haldokló magyar zsidó katona alakja: egyik a közös hadsereg, másik a magyar huszárok egyenruhájában. Mögöttük reliefszerűen az elesett katonák lelke a zsidó ima kellékeivel: imaszíjjakkal és imasálakkal erősítve a felekezeti kötődést. A lelkek fölött Hungária alakja. Előttük a Névtelen Halott bronzalakja, egyik kezében karddal, a másikban babékoszorúval. Az emlékművön megjelent volna még Dávid, Sámson, Gideon és Júda alakja, valamint Józua és Bárak is. A köztük lévő márványtablákra vészték volna fel 2000 budapesti zsidó hősi halott nevét. (Az emlékművet bejelentő cikk még 4000 nevet jelzett, a tervben azonban már ennek csak a fele olvasható.) A teljes mű közepén, tetején a bibliai Debóra hősnő éneklő alakja állt volna. Az emlékművet haraszi mészkőből, márványból és bronzból tervezte megvalósítani Róna József.²⁷

Az 1925 tavaszán bejelentett alapkövetélt nem történt meg, pedig a Pesti Izraelita Hitközség Lederer Sándor²⁸ vezetésével ezekben az években valósította meg Lederer „valláskulturális reform”-ként ismert programját. Lederer programjának jelszava

²⁴ MZSML I–A–3, 1907. Pesti hitközségi jegyzőkönyvek, Előljárási ülések jegyzőkönyvei, 1907. május 2.

²⁵ *Egyenlőség*, 1925. április 11. 11.

²⁶ *Egyenlőség*, 1925. május 16. 3.

²⁷ *Egyenlőség*, 1925. május 16. 3.

²⁸ Lederer Sándor (1852–1927) jogász, 1922–1927 között a Pesti Izraelita Hitközség elnöke.

a „vissza a zsidósághoz!” volt, amelynek a vallási és a kulturális intézményrendszer korszerűsítése és bővítése, a zsidó életvitelhez szükséges kóser ételkészítés-ellátás fejlesztése és a hitoktatás volt a központi eleme.²⁹ Ebben a programban és építési lázban – amelyhez a Trianon utáni Magyarország zsidóságának közel 20%-át képviselő Pesti Izraelita Hitközség külföldi bankhitelt is felvett³⁰ – volt tervben a Dohány utcai zsinagóga méltó környezetének kialakítása, s ennek lett volna része az emlékmű is, amelynek megvalósítása azonban csúszott. 1927-ben újabb cikk³¹ hívta fel a figyelmet a készülő emlékműre, amely a beszámoló szerint néhány részletében módosult: még hatalmasabb, 20 méter hosszú és 16 méter magas lett volna, a tetejére tervezett Debóra alak pedig önmagában négy méter. A cikk véleménye szerint „soha sehol ilyen impozáns emléket nem állított még nemzet hősi halottainak”. A leírások alapján nehezen elképzelhető emlékmű gipszmodelljének képe megjelent a Kecskeméti Vilmos által szerkesztett, a Pesti Izraelita Hitközséghez kötődő *Zsidó évkönyv*ben, Ballagi Ernő *A tízezer* című cikkének illusztrációjaként.³² Ballagi a cikkben az Avarffy–Szabolcsi-sajtóper történetét foglalja össze, újra felidézve az I. világháborús zsidó részvétel kapcsán lezajlott vitákat, és ezzel óhatatlanul is (vagy talán szándékosan?) az emlékmű megvalósítását sürgetve. 1927 novemberében Lederer Sándor váratlanul meghalt, majd az ő programjában szereplő nagy központi emlékmű terve is módosult.

Hősök temploma

A Wesselényi utcai épületcsoport tervezésére 1929-ben pályázatot hirdettek, amelyen több jó nevű s a hitközség más építkezésein már bizonyított építész indult.

„A program egyike volt az utóbbi évek legkomolyabb építési problémáinak. A dohányutcai régi templom épületét körülölelő telek építési megoldásáról volt szó. A kívánságok rendkívül elágazók voltak: szükség volt ugyanis egy kultúrházra, könyvtárral és múzeummal, továbbá egy közel 500 személyt befogadó képességű és a világháborúban elesettek emlékének szentelt templomra, ezenkívül egy leányiskolára és mindezekon felül még bérlakásokra, hivatalokra, egy hősi emlékhelyezésére, továbbá egy park megtervezésére”³³ – írta beszámolójában a *Tér és Forma* tudósítója.

²⁹ *Egyenlőség*, 1925. augusztus 15.; *Egyenlőség*, 1926. szeptember 4.

³⁰ Ehhez lásd TORONYI 1999: 30–37.

³¹ *Egyenlőség*, 1927. augusztus 20. 9.

³² BALLAGI 1927–1928: 146–150.

³³ R – Z 1929: 35.

3. kép. A Hősök zsinagógájának belső tere a nagy felirattal (Vágó László felvétele)

Vágó László: *Eppler Sándor PIH főtükárnak dedikált albumában,*

a 22. kép. Budapest, 1931

Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár FIV/22. 96.207

A lap közölte a látványterveket is, innen rekonstruálható, hogy milyen elképzelések voltak a terület beépítésére.³⁴ A végleges terveket végül Vágó László és Faragó Ferenc közösen készítette, az elfogadott tervek alapján 1930. augusztus 1-jén megkezdődtek az építési munkálatok,³⁵ és 1931 őszére elkészült a kultúrház és a Hősök temploma épülete, amelyek környezetében modern, nyitott közösségi tereket alakítottak ki: árkádsort és parkot. A telket minden oldalról árkádsorok veszik körül, így az egész terület a Dohány utcától a lányiskolaig és a rabbinátus impozáns, nyitott és széles bejáratáig egyetlen átlátható térré vált. Ezzel szakítottak a középkorból maradt hagyományokkal, amely a zsidók közösségi tereit beláthatatlan s egyben védett belső udvarokra korlátozta. Az új épületegyüttes a zsidó közösség beilleszkedésének szimbóluma lett, amelyben megtalálható a neológ pesti zsidóság identitásának összes fontos kelléke: az impozáns nagy zsinagóga, a világra nyitott rabbinátus, a kultúrházban a zsidók dicső múltját bemutató Zsidó Múzeum, a park, valamint a haza védelmében elesett zsidók emlékcarnoka. Ezek az épületek „a zsidóság kulturális és társadalmi pozícióját vannak hivatva szimbolizálni”³⁶ – írta a hitközség építkezésekért felelős vezetője 1931-ben.

Az 1925-ben bejelentett hatalmas, Róna József-féle emlékmű elhelyezése már az építészeti kiírásban sem szerepelt, helyette a Pesti Izraelita Hitközség a „Hősök templomát” építette fel a park keleti végében. A Hősök temploma fehér kőből, gyönyörűen egyszerű arányokkal épült meg. Belső terének díszítése a zöld márványból készült tóraszekrény mellett és az ablakokon elhelyezett díszrács, valamint a nyugati falon lévő hatalmas, hatágú csillag alakjában leírt héber nyelvű szöveg, amelyben bibliai idézetek parafrázisai állítanak emléket a háborúban elesett hősöknek.³⁷

Az emlékmű helyett zsinagógát választó közösség döntését a *Tér és Forma* szerkesztője az „egyetlen helyes út”-ként üdvözölte,³⁸ rámutatva egyben a megoldás egyediségére is: „az elmúlt 13 év alatt elkészült hősi emlékek úgyszólván kivétel nélkül szobor formáját öltötték, követve ebben a XIX. századot, mely rossz szobrok légióival áldotta meg a világot.”³⁹

A döntés háttéréként az építkezéseket felügyelő Glückstahl Samu tisztán adminisztratív okokat nevezett meg, azt a tényt, hogy a főváros azzal a feltétellel engedte

³⁴ Ehhez lásd TORONYI 2010.

³⁵ BOKOR 1930–1931: 143–147.

³⁶ GLÜCKSTAHL 1930: 86–91.

³⁷ „Jaj, hogy a hősök elhullottak a harcban! Éljen tovább nevük a nap alatt. Érdemük és igazságuk megmarad örökre. Keljenek életre halottaik, és támadjanak föl a holttestek. Ébredjetek, ujjongjatok, ti, akik a porban laktok, mert harmatod a fény harmata, és beszórja az árnyak földjét.” (1Sámuel 1:19 alapján). A magyar szöveg Komoróczy Géza fordítása. Megjelent: FROJIMOVICS et al. 1995: 404–410.

³⁸ BIERBAUER–KOMOR 1931: 335.

³⁹ BIERBAUER–KOMOR 1931: 335.

4. kép. Hősök emlékünnepele a Hősök zsinagógája előtt
(Schaeffer fotószalon felvétele, Budapest, 1930-as évek.
Fekete fehér fénykép, 23 × 17 cm)

Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár F17.1

át a telket a hitközségnek, hogy ott kultúrházat épít. Glückstahl a „kulturális építkezést” és a hősök emlékművét egyesítendő javasolta a tervpályázat már ismertetett kiírását, amely végül a Hősök templomát eredményezte. Ugyanakkor a halottak emlékének szentelt templom gondolata nem idegen sem az európai kultúrában, sem a zsidó hagyományban. Az első, kifejezetten a nemzeti hősök emlékének szentelt templom a párizsi Panteon, amelynek létesítéséről 1791-ben döntött az Alkotmányozó Nemzetgyűlés. A zsidó hagyomány a halottak emlékét az emlékükre mondott imával és az emléküknél szentelt Tóra-tanulással őrzi meg. „A cél: ájtatosságot és kegyeletet szolgáló szentélyt teremteni ama 10.000 zsidó emlékének, aki vérét ontotta magyar hazájáért” – fogalmazta meg ezt a gondolatot az épület átadásakor Glückstahl Samu,⁴⁰ az avatáskor a „tízezer mauzóleuma”-ként írtak róla.⁴¹

⁴⁰ *Egyenlőség*, 1931. október 31. 1.

⁴¹ *Egyenlőség*, 1931. november 14. 2.

A Hősök temploma létesítésével így a Pesti Izraelita Hitközség úgy követte az ősi zsidó hagyomány előírásait, hogy egyben a felvilágosodás utáni Európa nemzeti-szakrális rítusrendjéhez is kapcsolódott oly módon, hogy az 1930-as évek legprogresszívebb építészeti stílusában, az ókori keleti építészettől inspirált formanyelven épített emlékmű-zsinagógát. Az eredeti terv módosításához ezért esztétikai szempontok is hozzájárulhattak: a Lederer-féle „valláskulturális reform” 1922-től induló nagyszabású építési programjában a két világháború közötti modernista építészeti jegyeit követő épületek létesültek, amelyekhez képest Róna emlékművének historizáló, szimbólumokkal túlszűfolt terve már a tervezés korai fázisában is korszerűtlennek és talán némiképp arrogánsnak is hatott.

Appendix

A Dohány és a Wesselényi utca sarkán felépült épületegyüttest 1931. november 10-én avatták fel. Ekkorra Róna József már megnyerte a Pesti Izraelita Hitközség ellen elmaradt haszon miatt indított perét.⁴² A Hősök temploma előtt az ezt követő néhány évben megtartották a hősök emlékünnepélyét. 13 évnyi viszonylag békés használat után a terület az 1944 novemberében felállított pesti gettó része lett, amelyet 1945. január 18-án szabadított fel a szovjet Vörös Hadsereg. A felszabadulás időpontjában a gettó területén mindenhol hullák hevertek, ezért az elsőként megoldandó feladatok egyike a halottak eltemetése volt: nemcsak az ősi kulturális beidegződések, hanem közegészségügyi okok miatt is. Mivel a zsidó temetők megközelítése és a szállítási lehetőségek megszervezése a háborús viszonyok között szinte lehetetlen volt, a halottak egy részét helyben, a gettó zöldterületein temették el. A Dohány utcai zsinagóga és a Hősök temploma közötti kis park területén 24 tömegsírt alakítottak ki, amelyet később sem exhumáltak. A zsidó hősök mauzóleumzsinagógája előtti tér végérvényesen temetővé, a holokauszt brutális korszakának mementójává vált.

⁴² *Az Est*, 1931. február 21. 3; *Az Est*, 1931. október 29. 3.

Felhasznált források és irodalom

- BALLAGI Ernő (1927–1928): A tízezer. In KECSKEMÉTI Vilmos (szerk.): *Zsidó évkönyv az 568. bibliai évre*. Első évfolyam. Budapest: Bíró Lajos nyomda, 146–150.
- [BIERBAUER Virgil – KOMOR János] (1931): A Pesti Izraelita Hitközség dohányuccai építkezése. *Tér és Forma*, 4(11–12), 335–340.
- BOKOR Izsó (1930–1931): A Pesti Izr. Hitközség építkezési programja. In KECSKEMÉTI Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv az 569. évre*. Budapest: [k. n.], 143–147.
- BORBÁS György (1999): *A Millennium szobrása Zala György*. Budapest: Kossuth.
- BÖLÖNY József (1978): *Magyarország kormányai 1848–1975*. Budapest: Akadémiai.
- FROJIMOVICS Kinga et al. szerk. (1995): *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem I–II*. Budapest: Városháza.
- GLÄSSER Norbert – GLÄSSERNÉ NAGYILLÉS Anikó (2015): Izraelita első világháborús emlékmű-állítások és fogadtatásuk Szeged példáján. In GLÄSSER Norbert (szerk.): *Mózes kőtáblái a Hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika batárán*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 103–118.
- GLÜCKSTAHL Samu (1930): A Dohány uccai templom új környezete. In KECSKEMÉTI Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv az 569. évre*. Budapest: [k. n.], 86–91.
- HEVESI Simon szerk. (1916): *A Magyar Zsidó Hadi Archivum almanachja. 1914–1916*. Budapest: OMIKE.
- KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán (2013): *A végső döntés*. Budapest: Jaffa.
- Köztérkép*. Online: <https://www.kozterkep.hu>
- MZsML Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár.
- NORA, Pierre (1999): „Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája.” *Aetas*, 14(3), 142–157.
- PEJIN Attila (2016): Dinasztikus? Nemzeti? Lokális? A zentai csata (és Savoyai Jenő) emlékezete. In GLÄSSER Norbert – ZIMA András (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 113–132.
- R – Z (1929): A dohányuccai „Hősök temploma” tervpályázata. *Tér és Forma*, 2(1), 35–44.
- SOMFAY Örs (2012): *Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékei és ezek adatbázisa*. Doktori értekezés. PPTÉ Történelemtudományi Doktori Iskola, Gazdaság-, régió- és politikatörténeti műhely.
- SZABOLCSI Lajos szerk. (1993): *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- SZEMERE Samu szerk. (1933): *Évkönyv*. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.
- TORONYI Zsuzsanna (1999): A pesti hitközség a templomépítkezések idején. In RUTH, Ellen (szerk.): *Gruber Baumhorn Lipót építész 1860–1932*. Budapest: Architart, 30–37.
- TORONYI Zsuzsanna (2010): A magyar zsidó múzeum épületéről. In GANTNER B. Eszter – SCHWEITZER Gábor – VARGA Péter (szerk.): *Kép-keret. Az identitás konstrukciói*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 269–280.
- TORONYI Zsuzsanna (2022): A múltat végképp eltörölni: Leltárkönyv és identitás. *Targum*, 1(1), 133–151. Online: <https://doi.org/10.56664/targum.2022.1.8>